

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ

Γράμματα εις εαυτόν

Πρόλογος: Παναγιώτης Βρετάκος

ποταμός

ΑΘΗΝΑ 2012

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ

Γράμματα εις εαυτόν

© 2012, Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ & Ευγενία Παπαδημητρίου
και Κώστας Βρεττάκος

Επιμέλεια: Δημήτρης Παπακώστας
Σελιδοποίηση: Βίβιαν Γιούρη
Εκτύπωση: Μητρόπολις ΑΕ

Εκδόσεις ΠΟΤΑΜΟΣ
Ξενοκράτους 48, 106 76 Αθήνα,
τηλ. 210 7231271, fax 210 7254629
www.potamos.com.gr, info@potamos.com.gr

ISBN 978-960-545-006-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9

Γράμματα του κ. Νικηφ. Βρεττάκου

18.5.1940 21

1.6.1940 31

15.6.1940 37

29.6.1940 49

3.8.1940 57

Πρόλογος

ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΓΡΑΜΜΑΤΑ του Νικηφόρου Βρεττάκου που παρουσιάζονται από τις εκδόσεις Ποταμός στην ομότιτλη σειρά πρωτοδημοσιεύτηκαν στο δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* το 1940. Τα τέσσερα πρώτα από τις 18 Μαΐου έως τις 29 Ιουνίου και το πέμπτο στις 3 Αυγούστου, λίγο πριν από την πρόσκληση του ποιητή στο στρατό για εκπαίδευση «στα νέα όπλα», δηλαδή τη σιωπηλή επιστράτευση η οποία προηγήθηκε του πολέμου της Αλβανίας.

Το πρόσωπο που αναδύεται από τα πέντε αυτά Γράμματα είναι εν μέρει μόνο γνώριμο· περιέχει πολλά από τα χαρακτηριστικά της ποιητικής προσωπικότητας του Νικηφόρου Βρετ-

τάκου, όπως αυτή έγινε γνωστή αργότερα. Από τα ίδια Γράμματα, ωστόσο, αναδύεται κι ένα πρόσωπο εν μέρει άγνωστο, όσο άγνωστο μπορεί να είναι σ' ένα ενήλικο ή μεσήλικο άτομο το νεανικό παρελθόν του, αποτελούμενο από προθέσεις και διαθέσεις που η σύμπτωση ή και η βαθύτερη ανάγκη το έκαναν να απεμπολήσει. Κατά σύμπτωση, στο ίδιο έντυπο, σε μια συνέντευξή του ο Νικηφόρος Βρεττάκος κάνει γνωστή στο συνομιλητή του την πρόθεση να εκδώσει κάποια φιλοσοφικά κείμενα, γεγονός που δείχνει πως ο αφηρημένος στοχασμός είχε μπει στη ζωή του για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Φυσικά, όταν ο Νικηφόρος Βρεττάκος προσέρχεται στην περιοχή του φιλοσοφικού δοκιμίου, προσέρχεται ως ο εαυτός του, δηλαδή κυρίως ως ποιητής. Προσέρχεται νέος (27 ετών) και μας είναι άγνωστο το τι φιλοσοφικά εφόδια διαθέτει. Όπως προκύπτει από το αυτοβιογραφικό του βιβλίο *Οδύνη*, τη δεκαετία του μεσοπολέμου, τουλάχιστον ως το 1938 που αποκτάει μόνιμη δουλειά, είναι αδιάκοπα καταδικωμένος από τη βιοτική μέριμνα. Επιβιώνει

χωρίς μόνιμη στέγη, κυρίως φιλοξενούμενος με την οικογένειά του στο πατρικό του σπίτι στην Πλούμιτσα, όπου το 1935 μάλιστα επιχειρεί να ιδρύσει αγροτική μονάδα και να ζήσει ως αγρότης. Η διαμονή του στην Αθήνα είναι περιστασιακή και στις σύντομες επισκέψεις του, παρά τις αντίξοες συνθήκες, ασχολείται αποκλειστικά με την προετοιμασία της εκδόσεως των ποιητικών του συλλογών. Αντλεί τις γνώσεις του πάνω στα διεθνή φιλοσοφικά ρεύματα από τις ελάχιστες ελληνόγλωσσες εκδόσεις που μπορεί να προμηθευτεί, αφού ο ίδιος, εκείνη την εποχή, δεν γνωρίζει καμία γλώσσα και δεν έχει καμία προσωπική επαφή με τον ευρωπαϊκό χώρο.

Τα γραπτά αυτά ανακαλούν στο στοχασμό του αναγνώστη άλλα σημαντικά κείμενα του ιστορικού παρελθόντος τα οποία κινούνται στους ίδιους ανήσυχους παραλλήλους. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο ποιητής έχει αντλήσει ιδέες απ' αυτά, αλλά ότι η κίνηση των φιλοσοφικών ανησυχιών είναι παράλληλη στους καιρούς του μεγάλου κινδύνου.

Ο στοχασμός του Νικηφόρου Βρεττάκου είναι αυτοφυής και απορρέει από το αγωνιακό κλίμα

της εποχής του. Διαβάζοντας τους υπαρξιακούς συλλογισμούς του ποιητή, έρχονται αυθόρμητα στο νου σπουδαία έργα που έχουν σφραγίσει την πνευματική πορεία της ανθρωπότητας. Ο Ζαρατούστρας του Νίτσε, οι *Εξομολογήσεις* του Ιερού Αυγουστίνου, οι *Στοχασμοί* του Πασκάλ, τα *Εις Εαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου, η *Ασκητική* του Νίκου Καζαντζάκη.

Τα Γράμματα αυτά έχουν αποδέκτη έναν υποθετικό παραλήπτη, που δεν είναι άλλος από τον άνθρωπο της εποχής του ποιητή. Γνωρίζοντας την ψυχοσύνθεση του Νικηφόρου και το στενό δέσιμό του με τη φύση, η οποία αποτελεί την πρώτη ύλη της ποίησής του, διακρίνουμε στις επιστολές αυτές ότι γίνεται ο ίδιος συνομιλητής του εαυτού του κι αποδέκτης των στοχασμών του. Πρόκειται για μια αλληλογραφία εις εαυτόν. Οι επιστολές γράφονται στην πιο κρίσιμη ιστορική ώρα, αφού σε λίγους μήνες η Ελλάδα θα κολυμπήσει στα σκοτεινά κι επικίνδυνα νερά του μεγάλου πολέμου. Ο λόγος του Νικηφόρου Βρεττάκου είναι σκληρός, αλλά υφιπετής. Δίνει στα κείμενα ένα χαρακτήρα μνη-

μειακό, σχεδόν προφητικό, ως σάλπισμα εγερτήριο. Μέριμνα του ποιητή, ο άνθρωπος. Όταν αυτός σφαδάζει από τη στέρηση και το φόβο, δεν μπορείς να τον παρηγορήσεις με τις εικόνες του φυσικού κάλλους. Πρόκειται για μια βιοθεωρία με την οποία ο στοχαστής κάνει μιαν άλλη αξιολόγηση του κόσμου.

Τα πέντε Γράμματα, όσο κι αν μοιάζουν κρυπτικά (μην ξεχνάμε τη λογοκρισία της εποχής), όσο κι αν μοιάζουν αφηρημένα, περιέχουν την αγωνιώδη προσπάθεια συγκρότησης του εαυτού μπροστά στην επερχόμενη θύελλα: μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν τα όπλα, τα εργαλεία, οι δυνάμεις εκείνες που θα στηρίξουν το άτομο («ν' απομονώσει τη σταγόνα του εαυτού του»), («ν' αντισταθεί στο ρεύμα του συνόλου»). Όλες αυτές οι σκέψεις μπορούν να οδηγούν στην ανάγκη του αγώνα, του καθήκοντος: «η κάτω από τις σημερινές συνθήκες κατανόηση του εαυτού μας και της ηθικής σημασίας του κόσμου είναι σημάδι πολεμικής αρετής». Σε τι αγώνα ετοιμάζεται να στρατευτεί η πολεμική αρετή του Νικηφόρου Βρεττάκου μάς το περιγράφει μια

εικόνα: «Όταν κάποτε βρέθηκα ανάμεσα σε εκατό εργάτες και χτυπούσα το κοκκινισμένο σίδηρο, η ορμή μου σαν να 'βγαινε από κάπου βαθύτερα». Είναι φανερό πως το όραμα ενός καλύτερου κόσμου, ενός κόσμου που υπερασπίζεται το δίκαιο των αδυνάτων, βρίσκεται μέσα στη σκέψη του ποιητή, στο κέντρο της οποίας όμως φαίνεται πως είναι σταθερά εμβολιασμένη η σημασία του ανθρώπου. Ο ανθρωπισμός του ποιητή είναι ήδη εδώ: «το ατομικό προσκλητήριο πρέπει να προηγηθεί του ομαδικού», φράση που θυμίζει τις θέσεις του ώριμου Νικηφόρου Βρεττάκου, από τις οποίες δεν απέστη ποτέ.

Στο πρώτο Γράμμα ο Νικηφόρος Βρεττάκος τονίζει: «Τότε θα μπορέσουμε να πάμε μακρύτερα και να ιδούμε πως όλα τα γύρω μας, οι γραμμές των βουνών, οι καμπύλες του φωτός, η πτήση των πουλιών, ο πολύπλοκος κι αθόρυβος μηχανισμός των λουλουδιών, είναι απλά σύμβολα, για να κατευθύνουν στην ηθική τελείωση του ανθρώπου». Επιχειρεί ν' απογυμνώσει τον άνθρωπο από την υποκρισία. Να δώσει άλλο νόημα στη ζωή αφαιρώντας τα ψιμύθια του ψεύ-

δους. Να ρίξει φως στο έρεβος του κακού που επωάζει το μηδέν.

Στο δεύτερο Γράμμα γίνεται πιο σκληρός με τον υποθετικό αποδέκτη. Κρατάει φραγγέλιο και μαστιγώνει την αδιαφορία και τη ραστώνη. Με μεγάλους διασκελισμούς κινείται στους δρόμους των ουμανιστικών οραμάτων. Απορρίπτει τη συμβατικότητα και τη φιλαυτία. Προσφεύγει στις φιλοσοφικές έννοιες της αλήθειας και του ωραίου. Υψώνεται στο απόλυτο, αλλ' αναζητάει το Θεό μέσα στον άνθρωπο. Είναι οραματιστής ενός ιδεατού κόσμου, ο οποίος όμως βρίσκεται μέσα μας. Γράφει: «Έχω μια αδελφή: Την ανθρωπότητα. Και μια μητέρα: Την Ελλάδα, που την εκτιμώ σε φως, σε διαύγεια, σε χρώμα, σε βλάστηση, σε παράδοση».

Το τρίτο Γράμμα είναι ένα σύντομο, βαθυστόχαστο φιλοσοφικό δοκίμιο. Παραπέμπει στην ενότητα του ανθρώπου και του χρόνου, κι ακόμα στην ενότητα του χρόνου και της αιωνιότητας. Της ατομικότητας και του σύμπαντος. Ο στοχαστής κάνει μια προσπάθεια υπέρβασης, όχι όμως φυγής. Ο ποιητής αντιπαλεύει

με την κοσμική νύχτα, δηλαδή με τη μοίρα του. Θα μπορούσε κανείς να τον παρομοιάσει με το Βασιλιά Ληρ, τον αλύτρωτο σαιξπηρικό ήρωα, που έχει αποδεχτεί την πρόκληση ν' αναμετρηθεί με το εφήμερο πεπρωμένο του. Γι' αυτό και βαδίζει ολομόναχος τη νύχτα μέσα στην καταιγίδα, η οποία τον μαστιγώνει. Ακολουθεί μια εξομολογητική ενδοσκόπηση που είναι υπόδειγμα ψυχαναλυτικού κειμένου και μοναδικό κατόρθωμα αυτογνωσίας, που τον ανυψώνει στη φωτεινή σφαίρα της αυτοσυνειδησίας. Εκεί που, νύχτα και μέρα, οι αστραπές αυλακώνουν τη μοίρα των όντων. Εκεί που συμβιώνει το εφήμερο και το αιώνιο. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος παρακολουθεί ανήσυχος το θαύμα της ζωής που απειλείται και θέλει ν' ανοίξει την προστατευτική αγκαλιά του για να σώσει τον κόσμο. Αισθάνεται, όπως λέει ο ίδιος, ότι «Ο άνθρωπος που πιστεύει στον εαυτό του, στον κόσμο και στην ηθική σημασία του βρίσκεται κιόλας στην παράταξη του καλού, βρίσκεται στον αγώνα».

Οι επιστολές είναι αυτοτελείς και δεν προετοιμάζουν κάποια κυκλική ολοκλήρωση των

συλλογισμών του. Αποτελούν κύκλους επάλληλους που δεν τέμνονται ποτέ. Το τέταρτο Γράμμα μιλάει τη γλώσσα του πεπρωμένου. Είναι η εναλλαγή φωτός και σκιάς. Ένας Ζαχαρούστρας που ασκητεύει στην έρημο, αλλά επιστρέφει και πάλι στον κόσμο. Βέβαια, εκείνη την εποχή, γύρω του, το ιστορικό κακό λυσομανάει, αλλά ο στοχαστής δεν διστάζει να ταχθεί με τους ανθρώπους. «Και μόνος και μετά πολλών», κατά την έκφραση του όρκου των αρχαίων Αθηναίων. Και αναχωρητής αλλά και άοκνος εργάτης του αμπελώνος της ζωής. Αυτή η διελκυστίνδα ανάμεσα στον κόσμο και τη μοναξιά, ανάμεσα στην κοινωνικότητα και στον ασκητισμό, είναι η πιο βαθιά ρωγμή στην ψυχή του. «Έχεις μια άλλου είδους συγγένεια προς τον κόσμο», του γράφει ο φίλος του. «Δεν είσαι παράφορος, δεν αγκαλιάζεις τίποτα κι όμως τα αγαπάς όλα». Η ψυχή του ποιητή είν' ένα αλώνι, σαν αυτό όπου πάλεψε ο Διγενής και στο οποίο κάθε στιγμή κερδίζεται ή χάνεται η μοίρα του ανθρώπου.

Το πέμπτο Γράμμα αποτελεί ένα αληθινό ουμανιστικό μανιφέστο. Χαρτογραφεί το απειλη-

τικό χάος. Η ανθρωπότητα τρώει τις σάρκες της. Ποιος είναι ο μεγαλύτερος εχθρός του ανθρώπου; Μα φυσικά ο άλλος άνθρωπος. Τι τραγωδία! «Όλοι οι άνθρωποι», γράφει, «είμαστε από το ίδιο μείγμα. Αλλά είμαστε απροπαράσκευοι για να 'μαστε αδελφοί». Ο ατομικισμός διαβρώνει την κοινωνία. Δεν υπάρχουν κανόνες ειρηνικής συμβίωσης. Οι άνθρωποι βάζουν ακόμη και το Θεό να παίρνει μέρος στον αλληλοσπαραγμό τους. Τη μωρία που τους δέρνει. Η τρομερή εποχή που επώαζε το σφαγείο του μεγάλου πολέμου αποκάλυψε την παντελή απουσία της ανθρωπιστικής ηθικής. Μάταια ο ποιητής βγάζει μια κραυγή κινδύνου. Μάταια προβλέπει το μεγάλο Αρμαγεδώνα. Οι άνθρωποι πορεύονται υπνωτισμένοι προς το χαμό. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος ελέγχει σκληρά την υπναλέα συνείδηση του καιρού του. Μιλάει με αυστηρότητα για τη ραστώνη της συλλογικής συνείδησης. Για την αναβλητικότητα του συναγερμού. Αλλά, δυστυχώς, στην Ιστορία τα γιγνόμενα ουκ απογίγνονται. Γι' αυτό ο ποιητής παίρνει στα χέρια του το φραγγέλιο. Μαστιγώνει την πνευματική οκνηρία του καιρού του. Θεωρεί

εχθρό του ανθρώπου την αδιαφορία. Οικτίρει τον άνθρωπο που αποστασιοποιείται από το δράμα που παίζεται στην ιστορική σκηνή. Τέλος, καταλήγει να μιλήσει για το χρυσό κανόνα του συλλογικού βίου. «Σκέψου λοιπόν πιο ήρεμα και πιο βαθιά. Αρμόνισε την ύπαρξή σου με το γενικό ρυθμό που πλημμυρίζει τα πρωινά τους ορίζοντες. Ισορρόπησε τον εαυτό σου και τοποθέτησέ τον απέναντι στη Δημιουργία. Φρόντισε ν' αναστήσεις και τους άλλους ανθρώπους».

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΡΕΤΑΚΟΣ

Γράμματα του κ. Νικηφ. Βρεττάκου

18.5.1940

ΠΗΡΑ με πολλή συγκίνηση το γράμμα που μου 'γραψες τα μεσάνυχτα του Μεγάλου Σαββάτου από ένα χωριό. Είχα κι εγώ επιθυμήσει, τις ημέρες αυτές, να βρισκόμουν σ' ένα χωριό, απαλλαγμένος από τη μνήμη κι απ' τα πολλά ανθρώπινα γεγονότα, που μου παίρνουν και την τελευταία διάθεση της αρκετά παράξενης για τους άλλους νεότητάς μου. Ίσως αυτό να 'γινε αφορμή να μη βγω καθόλου από το σπίτι μου αυτές τις ημέρες, παρά την απαίτηση μερικών φίλων που βρίσκουν ακόμα ευχαρίστηση στην ομαδική έξοδο προς τη φύση. Αυτούς δεν τους πειράζει η ανομοιογένεια μεταξύ τους, δεν έχουν ψυχικές διαφορές κι ευχαριστιούνται με την επιφανειακή συναδέλφωση, σε μια χαρά συμβατική και χωρίς βάθος. Εκείνοι μου είπαν πως ο καιρός είναι ωραίος, πως η βλάστηση είναι μοναδική, πως ο ορίζοντας πήρε χρώμα βαθύ και πως οι πέτρες των βουνών

μοιάζουνε με λουλούδια βυσσινιά όταν βασιλεύει ο ήλιος. Πως το πρωί όλα αναπνέουνε γρήγορα τη δροσιά και διακρίνεις τους ανοιγμένους τους πόρους. Όλα φωτίζουν, μου είπαν.

Άφησαν την τελευταία τους λέξη να πέσει απ' τα χείλη τους κι υποχώρησαν φεύγοντας. Εγώ γύρισα ήσυχος στον εαυτό μου. Γνώρισα δυο-τρεις ανθρώπους σ' αυτή την πόλη που επιμένουν σ' αυτή την κλειστή πορεία. Χιλιάδες μίλια πορεία κι ακόμα να φτάσω στο τέρμα. Διασχίζω την άγρια φύση του εαυτού μου. Υπάρχει εκεί μέσα μια μεγαλοπρεπής φύση. Τα βουνά κρέμονται στον αέρα και το φως χύνεται με τη στυλ-πνότητα σπαθιών μέσ' από τις κενές γωνίες που σχηματίζουν οι κρεμαστές πέτρες.

Η Λαμπρή τούτη, περισσότερο από κάθε άλλη, ήρθε χωρίς άνοιξη. Πού είδαν οι φίλοι τη μεταβολή δεν μπόρεσα να καταλάβω ακόμα. Τι τους κάλεσε ν' ανεβούνε ψηλά, ν' ανεμίσουν τα μαλλιά τους στον ανοιχτό κόσμο και να ζυγίσουν το παλλόμενο στήθος τους στο πρωτόγονο φως του βουνού.